

دکتر مجتبی میرمیران
دکتر حسن کهنسال
دانشگاه گیلان

مووری بر جغرافیای تاریخی گیلان - قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم -

چکیده

موقعیت خاص جغرافیایی استان گیلان، با وجود اقلیم مناسب و شرایط مساعد جهت کشاورزی و همجواری با کشور پهنور روسیه و نامیده شدن به عنوان « دروازه‌ی اروپا»، زمینه‌های ایجاد ارتباط و تبادلات فرهنگی، سیاسی و اقتصادی با کشور روسیه را به وجود آورد. همچنین باعث شد تا جهانگردان زیادی از ملل مختلف، به ویژه روسیه، به سمت گیلان سرزیر شوند. آنها گزارش‌های مهمی در سفرنامه‌ی خود ثبت و ضبط کردند که امروزه موضوع جدی مطالعات تاریخی، سیاسی، فرهنگی و... به شمار می‌رود.

درآمد:

سفرنامه‌ها، یکی از مهمترین منابع پژوهش در تاریخ‌نگاری است. نویسندگان سفرنامه، مشاهدات سفوهای خود را به صورت گزارش مکتوب به جا گذاشته‌اند. آنان اطلاعات گران‌بهایی از بعد اجتماعی مردم یک منطقه به دست داده‌اند. در این پژوهش نظر جهانگردان روسی^(۱) در باره‌ی اوضاع گیلان ارائه شده است. محورهای بحث شامل موقعیت جغرافیایی، اوضاع اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی گیلان است.

الف) وجه تسمیه‌ی گیلان

از بین جهانگردان روسی تنها خودزکو^۱ و ملگونف^۲ اشاره‌ای گذرا و اجمالی به وجه تسمیه‌ی گیلان نموده‌اند. خودزکو^(۳) می‌گوید:

«نام این ایالت، که ساکننش گهی آن را گیل، زمانی گیلان و گهی گیلانات می‌نامند، در واقع معرف سزیمینی باتلاقی است. در لهجه‌ی محلی مردم این سرزمین، گیل به معنای گِل به کار برده می‌شود. گیلان و گیلانات هر دو صورت جمع این اسم هستند. (خودزکو، بی تا: ۱۷).»

ملگونف^(۴) گیلان را سرزمینی مسطح و آکنده از آب دانسته است. (ملگونف، ۱۳۶۴: ۱۵۵) به نظر می‌رسد، تاکنون نظریه‌ی دقیق و کاملاً درستی از وجه تسمیه‌ی گیلان ارائه نشده است. در اوستا در نخستین فرگرد وندیداد، نام ناحیه‌ای به صورت "varena" آمده است. بعضی از زبان‌شناسان، از جمله آندره‌آس^۳، واژه‌ی گیلان را تحوّل یافته واژه‌ی اوستایی مذکور می‌دانند. در حالی که بعضی دیگر، چون امیل بنونیست^۴ این نظر را رد کرده‌اند. استدلال وی چنین است که va و vi زبانهای باستانی به go و gu تبدیل می‌شوند، نه به gi یا ge همچنین، خورشاسان حتی بر سر تعیین محل و تطبیق آن با گیلان اختلاف نظر دارند. (پوردلود، ۱۳۶۷: ۵۷) با وجود اختلاف رأی و چالش‌های فرولوی که در میان زبان‌شناسان وجود دارد، به نظر می‌رسد دیدگاه خودزکو با همه سادگی و صرافتش به حقیقت نزدیکتر باشد.

ب) موقعیت جغرافیایی گیلان

گیلان مشتمل بر بخش جنوبی و غربی دریای خزر است. از بخش شرقی مرز ماژندران تا گمرک خانه‌ی آسترای روس، و رود آستارا سرحد است. در بخش جنوبی این رود، کوههای تالش است، که از رشته کوههای قفقاز به شمار می‌رود. چون میل به سمت جنوب و غرب نمایند، آغاز کوههای البرز است. در جانب شرقی آن، کوه درفک (دلقک) است، (بلدی این کوهها چندان زیاد نیست). در طرف دیگر این کوه در بخش جنوبی گیلان، شهرهای اردیل و قزوین است. دریای خزر و دریاچه‌ی لّزلی در بخش غربی و شرقی گیلان است... طول گیلان از شرق تا غرب از سی تا چهل فرسخ است. (خودزکو، بی تا: ۷)؛ (ملگونف، ۱۳۶۴: ۱۵۵)

1. A. Chodzko
2. G. V. Melgunov
3. F.C. Andercas
4. E. Benveniste

خودزکو صرفاً به درازای گیلان اشاره کرده است و میزان آن را ۳۷ فرسنگ می‌داند. اما در تقسیم بندی ولایت‌های گیلان، مساحت هرکلام را آورده کرده است. (خودزکو، بی تا: ۳ و بعد) جهانگردان روسی، در مورد اقلیم و آب و هوای گیلان می‌گویند که هوای این منطقه گرم و مرطوب و ناسالم است. گاهی هوا چنان از رطوبت اشباع می‌شود که در تیر و مرداد ماه، دُهلای که بر اساس رسومات بر دروازه‌ی دارالحکومه‌ی رشت می‌کوبند، از صدا می‌افتد و باید پوست آن را مرتباً بر آتش گرفت و خشک کرد. پوشش برف هیچ‌گاه ستیغ دملوند را ترک نمی‌گوید، از نیمه‌ی دوم مهر تا نیمه‌ی اول اسفندماه، سراسر قله کوهها پوشیده از برف است... سپتامبر آغاز ریزش باران هاست که گاهی با رسیدن بادگرم متوقف می‌شود. با وزش این باد همه آبگیرهای دشت پست یکسره خشک می‌شود. (همان جا: ۷۱-۷۰)

بخشی از یلدانشت‌های کاتف راجع به آب و هوای ایران و نیز ارتباط آن با کارهای کشاورزی جالب توجه است. او می‌نویسد که: گیلان از بقیه‌ی نقاط گرمتر است، ولی آب و هوای خوبی ندارد. در سراسر سرزمین ایران تنها در گیلان باران می‌بارد و نیز به جز در سرزمین گیلان در جای دیگر جنگل وجود ندارد. (کاتف، ۱۳۵۶: ۲۷).

موسیوب نیکیتین نیز ملند کاتف و خودزکو، از اوضاع جوئی نغساعد گیلان شکوه دارد. او می‌گوید:

«اگرچه طبیعت با گیلک مساعدت کرده و دلای آب فراوان و زمین حاصل خیز است... ولی اهلی به دلیل آب و هوای بد، همیشه سست و ناتوان‌ند. ضرب المثلی در ایران است که می‌گویند، اگر مرض می‌خواهی برو به گیلان (خاطرات و سفرنامه نیکیتین، ۱۳۵۶: ۱۳۶).

تقسیم بندی ولایات گیلان

گیلان پیش از دوره‌ی صفویه به دو ناحیه‌ی «بیه پیش» و «بیه پس» تقسیم می‌شد. عامل این مرزبندی رودخانه‌ی سفیدرود (آماردوس یا قزل‌اوزن) بوده است (طاهری، ۱۳۷۴: ۲). اما خودزکو و ژه‌ی «بیه» را نام قومی فرض کرده است که بخشی از آن «بیه پیش‌ها» در ولایت لاهیجان و بخشی دیگر یعنی «بیه پس‌ها» در ولایت رشت قلمت‌گرفته‌اند. (خودزکو، بی تا: ۴۱) در دوره‌ی نصرالدین شاه قاجار ولایت گیلان دلای بلوک‌ها، محلات و حاکم نشین‌های مختلف بوده است. (ملگونف، ۱۳۶۴: ۱۵۵) خودزکو گیلان را به هفت ولایت و هر

ولایت را به چند بلوک تقسیم می‌کند. چنانچه از مرزهای شمالی آغاز کنیم، به ترتیب می‌توان ولایات زیر را تمیز داد:

۱. کرگنرود، ۲. اسالم، ۳. گسکر، ۴. فومن، ۵. رشت، ۶. لاهیجان، ۷. رانکوه (خودزکو، بی تا: ۴۱).

پ) موقعیت اجتماعی، فرهنگی و معماری

۱. مردم گیلان

خودزکو، نام اقوام تاریخی که در کرانه‌ی دریای خزر می‌زیسته‌اند، از لحاظ معنی شناسی وابسته به زبان رومی، به ویژه یونانی، می‌داند. او برای اثبات سخن خود، از گفته‌ی جغرافی شناسان یونانی و رومی استفاده کرده است؛ ضمن آن که وی معتقد است برای شناخت اقوام گذشته به دلیل نبود منابع قابل استناد، مطالعه‌ی نام شناسی ماکن می‌تواند کمک بزرگ و مؤثری باشد. اقوامی که خودزکو اشاره کرده است، عبارت‌اند از: گله‌ها، کادوسها، وییکها، اوتیها، لاریه‌ها، کوزنیها، آماردها و بالاخره کاسپین‌ها. او معتقد است که وجه مشابهت‌های اسامی را حتی در صورت‌های یونانی‌شان، در زبان توده‌ی مردم می‌توان باز یافت. مثلاً وی می‌گوید: نام یونانی، «گله‌ها»، به صورت گیل و گیلان وجود دارد و یا «کادوسها» که به صورت کدوسرا، نام دهی در کرانه‌ی سفیلود، در ولایت رشت، یا «کدوکیا»، که نام آبادی دیگری است از همین ولایت نزدیک کهلم و بالاخره، کده و گوده که نام دو آبادی است در ولایت فومن.

وی واژه یا نام جای «دُروک» یا «دُلفک»، به نام بلندترین قلّه‌ی گیلان واقع در کرانه‌ی چپ سفیلود راه بازمانده‌ی ضبط یونانی «درییک» می‌داند. وی، گونه‌ی زلفک را برخاسته از نوع نگرش و طرز تفکر ایوانیان تحصیل کرده‌ای می‌داند که عموماً تمایل دارند ریشه‌ی آن را از زبان کنونی شان بلندند.

هودوت می‌گوید که «دربکها» یا دروکها، گروه قلوتمندی بودند که در این سرزمین، به صورت مستقل زندگی می‌کردند. این مورخ اشاره دارد که کوروش به اسپیتاسس^۱ ساتراپی، دروبکها را بخشید. خودزکو به نقل از لسترین، با دقت و صحت بیشتری یادآور می‌شود که تاپیرها، تپورها^۲ اقوام ساکن مازندران در حدفاصل

1. Spitaces

2. Tapyres

میان قلمرو دربکها و هیرکاتیان اقلمت گزیده‌اند. در واقع طبرستان کنونی سرزمینی است که از یک سو به کوه و از سوی دیگر به دشتی که رود گرگان را مشروب می‌سازد، تکیه دارد.

او حتی اصطلاح «بیه» را اساساً صورتی تحریف یافته از واژه‌ی یونانی «óultol» آبدی و یا بیه می‌داند و نام آبادی «ویه» واقع در دیلمان و یا شاید نام «بیه» را، که در تاریخ فتوحات میرعبدالفتاح فومنی آمده، برگرفته از واژه‌ی ذکر شده یونانی می‌داند.

خودزکو نام واژه‌ی «انارکول» یا «ته انار» واقع در بلوک رحمت آباد را از ریشه‌ی یونانی می‌داند. وی همچنین عملولوها را طایفه‌ای از اکراد می‌داند که در سراسر راست سفیدرود از محل پل منجیل تا دیلمان پراکنده‌اند. احتمال دارد کردهای ریشوند، که در سده‌ی هفدهم میلادی به جای آنان اسکان یافته‌اند، نام ساکنان اصلی این سامان را اختیار کرده و به آن پسوند ترکی «لو» را افزوده باشند. گزارها یا خزرها قومی بسیار قدیمی‌اند، که قبل از استیلای مقدونیان بر ایران نام خود را به دریای خزر و شهر قزوین داده‌اند. (خودزکو، بی تا: ۴۲-۴۱) متأسفانه هیچ گونه مطلبی در سفرنامه‌های ملگوف، کاتف، نیکیتین و خلیکف، درباره‌ی اقوام تاریخی گیلان وجود ندارد.

دست یافتن به رقم درست جمعیت گیلان بسیار دشوار است. بر اساس یک برآورد در سال ۱۸۴۰ میلادی، که خودزکو آن را نزدیک به واقعیت می‌داند، رقمش را چنین برشمرده است:

... جمعیت ولایت رشت ۷۵ هزار تن، لاهیجان ۶۲ هزار تن، فومن ۸۵ هزار تن، لنگرود و لشت نشاء ۲۰ هزار تن، رلکوه ۱۴ هزار تن، گسکر ۱۲ هزار تن، کرگانرود ۷۵۰۰ تن و اسالم ۲۳۰۰ تن. بنابراین، جمعیت نفوس گیلان ۳۰۰ هزار تن بوده که شامل جمعیت های کرد و تالش این ایالت نیز می‌شود (خودزکو، بی تا: ۸۱-۸۰)

۲. معماری

گیلان در واقع جنگلی مسکونی است. در این قلمرو «ده» به معنای متعارف کلمه وجود ندارد. آنچه را که در اینجا محله می‌نامند، تعدادی مسکن پراکنده است، که بدون نقشه، کشتزارها و فضای پر درخت میانشان فاصله نداشته است؛ به گونه‌ای که هر یک را می‌توان بنای جداگانه‌ای فرض کرد. در هر یک از این محله‌ها می‌توان، این بناها را تمیز داد: ۱. خانه، ۲. کام، ۳. تلمبار، ۴. کلوچ، ۵. لانه (مرغلی). (همان جا)

۱-۲. خانه: اجتماعات دهقانی در گیلان، در یک محل تشکیل شده است. خانه، سرپناه دهقان به حساب می‌آید. آنها معمولاً روی پایه‌های بلندی ساخته می‌شوند و گاهی روی تیرک‌هایی ضخیم که روی زمین گذاشته شده‌اند، استوار می‌شوند. به گونه‌ای که آب باران آزادانه بتواند در زیر بنا حرکت کند. خانه‌ی گیلان نه پنجره‌ای به خارج دارد و نه سوراخی برای بخاری؛ تنها از درِ خانه، هوا و روشنایی وارد شده و دود خارج می‌گردد. (همان جا)

خانه‌های گیلان عموماً با دیوارهای گلی ساخته شده است که هم‌رنگ با زمین است. بام خانه‌ها توسط ساقه‌های برنج پوشش داده می‌شود و خارج از قاعده بزرگ است. بام عموماً بر ستونهایی از چوب تکیه می‌زند؛ فضای میان ستونهای چوبی و تیغه‌ی خارجی دیوار، ایوانی به نام «تلار»^۱ اختصاص می‌یابد که اعضای خانواده، روزها را در آن می‌گذراند. (خودزکو، بی تا: ۴۸) عموماً سقف خانه‌های افراد ثوتمند گیلانی دوره‌ی نصرالدین شاه و سایر اقشار، گلی پوش بوده است. (مکتزی، ۱۳۵۹: ۳۰-۲۹) مالکان مرفه در خانه‌های دو اشکوبه زندگی می‌کنند. خانه‌های کاملاً جدار و هواگیر. هیچ‌گاه اتفاق نمی‌افتد که نمای خارجی این خانه‌ها را اندودی از گچ پوشانند... پوشش خارجی خانه‌ها را به رنگ خاکستری در می‌آورند تا دید [چشم] را خسته نکند... در گیلان خانه‌های مجهز به پنجره‌های بزرگ با جامه‌های رنگین دیده می‌شود. راهروها و بلکن‌هایی که بر چهار جانب خانه‌ها تعبیه شده، به آنها ظاهری سخت دلپذیر می‌بخشد؛ بسیاری از خانه‌های رشت، فومن، لاهیجان و لنگرود به این روش ساخته شده‌اند. دهکده‌های واقع در کوهستانهای غیر مشجر گیلان، از لحاظ اسلوب ساختمانی بیشتر به فلات ایران شباهت دارند... این خانه‌ها با آجری پخته ساخته شده‌اند و بله‌ی مسطح دارند. (خودزکو، بی تا: ۵۲-۵۱) خانه‌های قصبه‌ی منجیل به کلی با خانه‌های گیلانی تفاوت دارد.

نیکیتین می‌گوید:

«... در بالا دست سفیدرود قصبه‌ی رودبار یک نمونه‌ی گیلکی است؛ ولی چون از ودخانه عبور کرده و از ساحل چپ به ساحل راست برویم، اولین اجتماع، قصبه‌ی منجیل است که به کلی با خانه‌های گیلانی تفاوت دارد. در این جا خانه‌ها بله‌های مسطحی دارند که با خاک پوشیده شده و دیگر خانه‌ی پوشلی و چوبی دیده نمی‌شود. رنگ این خانه‌ها زرد مایل به خاکستری است...» (نیکیتین،

(۱۳۸:۱۳۵۶)

۲-۲. کتام: کتام بهی است گالی پوش، نهاده بر پایه‌های بلندی از تیرکهای چوبی که از میانه‌ی آنها تیرکهای دیگری افقی می‌گذرند و روی آن تخته بندی، کف کتام را استوار می‌دارند. رسیدن به کف کتام عموماً با واسطه‌ی نزدبانی صورت می‌گیرد. این بنا از همه سو باز و جولانگاه هواست. در آغاز فصل گرما، اعضای خانواده گیلانی برای رهایی از پشه و کک بدانجا پنا می‌برند. (خودزکو، بی تا: ۴۹-۴۸).

۳-۲. لمبار: لمبار، که محل پرورش کرم ابریشم است، شایه‌ی به کتام دارد؛ با این تفاوت که ابعادش کوچکتر است (همان جا) ملگونف در اثرش به وجود بنای لمبار اشاره کرده است (ملگونف، ۱۳۶۴: ۱۸۵).
 ۴-۲. کندوج: کندوج یا لباری که دهقلان، شلتوک را در آن نگاه می‌دارند. این انبار که بلندترین بنا در مسکن روستایی گیلان است، بهی کله قندی دارد که بر چارپایه‌ای از چوب استوار شده است. (خودزکو، بی تا: ۵۰).

۵-۲. لانه (مرغلی): لانه که آن را نیز با بامی از ساقه‌های برنج و یا علف‌های خشک شده می‌پوشاند، روی چهار تپه‌ی فرعی درخت برای دوری از گزند حیوانات وحشی قرار می‌دهند. (همان جا)
 سفرنامه نویسان اشاره‌ای به بنایی به نام اصطبل (در زبان محلی گاچه) نکرده‌اند. این بنا که از حیث ساختار ظاهری با بناهای دیگر تفاوت دارد، محل نگهداری چارپایان، مانند اسب، گاو و ... است. آیا عدم اشاره و ذکر چنین بنایی به معنای نبود این بنا بوده است؟ با توجه به اهمیت این نوع چارپایان در زندگی کشاورزی گیلانی‌ها، به نظر می‌رسد که این بنا در گیلان باید وجود داشته باشد.

خودزکو و نیکیتین، عوامل اقلیمی را عامل سلسی تخریب و فقدان آثار و بناهای تاریخی می‌دانند و معتقدند که گیلان دارای آثار تاریخی ممتاز و چشمگیر نیست؛ اما دستاوردهای علمی بلستان شناسی و حفاریهای غیر مجاز در مناطق مختلف گیلان، از جمله مارلیک رودبار، دیلمان و اشکورات رودسر، حاکی از وجود تمدن‌های چند هزار ساله است که توسط اقوام تاریخی گیلان به جای مانده است.

۳. فرهنگ و آداب و رسوم

گیلان دارای دو گروه نژادی متفاوت است: یکی بومیان، دیگری دسته‌هایی که به اراده‌ی پادشاهان ایران و بنا به نگرش‌های سیاسی از سرزمین اصلی خویش جلای وطن کرده و در این محدوده، مجدداً اسکان یافته‌اند. بومیان سرزمین پست گیلان، خود را «گیلک» می‌نامند. ساکنان بخش کوهستانی هر یک به نام ولایت محل

سکونت خویش، ملند دیلمی، تالشی و از این قبیل نامیده می‌شوند. در واقع مردم دشتها و کوهستانها به یک رشته‌ی ژادی واحد تعلق دارند. اقوام ساکن بلندیهای گیلان، گالش‌ها، یعنی شبانان کوه نشین، غیر بومیانی، که برای همیشه در گیلان رحل اقامت افکنده‌اند، متعلق به دو قوم متفاوت‌اند:

اول- تالش‌ها، که قبیله‌ای ترک نژاد و ساکن آسیای مرکزی بودند.

دوم- کردهای گیلان، که زمان ورودشان به قلمرو گیلان به عهد نادرشاه افشار می‌رسد و جملگی به خانواده ریشوند تعلق دارند (خودزکو، بی‌تا: ۷۹ و ۸۰).... ریشوند تیره‌ای از ایل بزرگ بیه هستند که مرکز اصلیشان محلی میان ارزروم و شهرزور بوده است.

۳-۱. زبان

لهجه‌ی مردم گیلان از نام ساکنان بومی این سرزمین گرفته شده است و به گیلکی مشهور است. علی‌رغم تمایزاتی که میان گویش‌های نواحی مختلف گیلان وجود دارد، همه‌ی آنها ریشه در زبان فارسی کنونی دارند (همان‌جا: ۸۱).

دیگر سیاحان روسی، حتی به طور اجمال و مختصر از زبان و گویش مردم گیلان سخنی به میان نیاورده‌اند.

۳-۲. دین

دین اسلامی تشیع در گیلان غلبه دارد، ولی مردم تالش به مذهب تسنن معتقداند. ارمنی‌های مقیم انزلی که تعداد آنها به ۲۰ تن بالغ است، در این شهر کلیسایی مخصوص به خود دارند. در حوالی لاهیجان در آبادی سیاهکل، گروهی یهودی اقامت دارند (همان‌جا: ۷۳). خودزکو به نقل از عبدالفتاح فومنی می‌گوید:

در روزگار سلطنت سلاجقه در ایران، آیین اهورامزداپی و معبد زردشتی در گیلان پابرجا بود. شیخ الجیل مشهور، که در الموت در همسایگی املت گیلان سکنی داشت، همه‌ی مویدان زردشتی را از گیلان راند و یا آنان را به قول مذهب تعصب‌آمیز اسماعیلی ناگیر ساخت. (نیکیتین، ۱۳۵۶: ۱۲۸).

۳-۳. آداب و رسوم و مراسم آیینی

یکی از مراسم که در گیلان معمول است، جنگ گاو میشان است. نیکیتین شواهد خود را از این جشن

چنین می‌گوید:

«... خانه‌ای که ما را در آن دعوت کرده بودند، منظره‌ی جشنی را داشت که ما را در آن جای ددند. با قالیچه و پلرچه‌ای ابریشمین آرایش یافته بود. در مقابل گالری، باغچه‌ای بود که برای میدان جنگ معین کرده بودند. دهقانان به نوبه، گومیش‌های خود را از دو طرف مقابل وارد میدان می‌کردند... گومیشان در میدان به هم نزدیک می‌شدند... به هم حمله می‌کردند... در اطراف میدان هم تماشاچیان دلیره وار ایستاده... پس از مدتی بلاخره یکی از این دو حیوان شکست خورده و با قدم‌های سنگین از میدان می‌گریخت. در این موقع صاحب گومیش فاتح، فسار آن را گرفته به طرف گالری نزدیک می‌شد، در حلی که اشعار حملسی می‌خواند، پول‌ها و دستمال‌های بلریشمی که تماشاچیان از هر طرف برای او می‌انداختند، جمع می‌کرد. (همان جا: ۱۲۹-۱۲۸)

نیکیتین اشاره به رشته‌ی کشتی در ایران می‌کند، اما اشاره‌ای به ورزش کشتی سنتی در گیلان ندارد. از جمله بازی‌های سرگرم‌کننده در گیلان نبداندازی است که بازیگران با مهارت خاصی در روی طاب در هوا بازی می‌کنند. مارگیری هم که به وسیله‌ی اشخاص مخصوص صورت می‌گیرد، بی‌تماشا نیست (همان جا)

جشن بهاری نوروز از بقایای مراسم بلستنی ایران است و به دین اسلام ربطی ندارد. این تشریفات بنابر اصول الوهیت قوای طبیعی و پرستش اشعه روان بخش آفتاب به مرور زمان به وجود آمده است و بقایای همان عقاید کهن است. یکی از دلایل اثبات آن مرلسمی است که در چهارشنبه آخر سال در همه جای ایران صورت می‌گیرد، این روز را چهارشنبه سرخی هم می‌گویند. شاید این نام را به مناسبت رنگ آتش به آن داده‌اند. دلیل دیگر قدمت جشن نوروز این است که سرشب قبل از آن سفره‌ای باید گسترده شود که علاوه بر انواع شیرینی و خوراکی، هفت چیز در آن یافت می‌شود که حرف اول آنها سین است و معمولاً آن را هفت سین می‌گویند و به یاد بود فرشته مقرب اهورافزدا که آنها را امشاسپندان می‌نامند، فراهم می‌سازند. در میان این سفره، ظرفی هم باید باشد که در آن دانه‌های گندم و جو یا سایر حبوبات سبز شده باشد. (همان جا: ۱۲۶). یکی از مراسم آیینی مردم گیلان، مراسم عزاداری است که برگرفته از اعتقاد دینی آنان و عمدتاً بر محوریت واقعه‌ی عاشورا است. در این مورد نیکیتین می‌گوید:

نمایش‌های عمومی همه ساله چون تعزیه در ماه‌های عزای محرم و صفر داده می‌شود که در آن وقایع خون‌آورد و کشته شدن حسن و حسین (ع) و سایر فرزندان علی (ع)، خلیفه مسلمین، را مجسم می‌سازد... در ماه محرم و صفر مجالس روضه‌خوانی زیادی در همه جای ایران از جمله گیلان منعقد

می‌گردد و ذاکرین متخصص، سرگذشت تاریخی خاواده علی (ع) را با نظم و ثر و روی منبر شرح می‌دهند. روضه خولی یک نوع عبادت محسوب می‌شود. برای تعزیه، بناهایی مخصوص ساخته شده است که آنها را تکیه یا حسینیه می‌گویند. این بناها معمولاً مربع و در اطراف آن طاقنمایی است که در این موقع ترین و مفروش شده و حضار در آنها می‌نشینند. (همان جا)

ت) اوضاع اقتصادی

۱. تولیدات طبیعی (کشاورزی)

خودزکو، نوغان، صید و کشت زیتون را از مهمترین انواع تولیدات طبیعی مردم گیلان می‌داند. پس از ابریشم، دلاوسد ماهی سفید، سود بخش ترین مشاغل گیلان است و بزرگترین رقم نیروی کار را به خود اختصاص داده است (همان‌جا: ۸۰ و ۸۹). عموماً محصولات طبیعی و کشاورزی مردم گیلان، شامل: برنج، گندم، عسل، زیتون، انواع مرکبات، پرورش کرم ابریشم، دامهایی چون گولمیش و گوسفند بوده است. محصولات طبیعی ولایت کرگانرود، شامل: برنج، روغن، پشم، ابریشم و پنبه می‌باشد (ملگونف، ۱۳۶۴: ۲۱۱) که عسل و موم آن شهرت به سزایی میان ولایت‌های گیلان دارد. (خودزکو، بی تا: ۸). برنج، گندم، عسل، کرم ابریشم، صید و شکار پندگان هوایی، نگهداری گولمیش و گوسفند و قلیقرلی، از جمله فعالیت‌های مردم ولایت گسکر و بخش‌های پنج‌گانه‌ی تابعه آن بوده است (همان‌جا: ۱۰؛ ملگونف ۱۳۶۴: ۲۰۷). رودبار را به دلیل داشتن زیتون فراوان زیتون رودبار نیز می‌نمند. از زیتون این درختان روغن و صلون تهیه می‌کنند (ملگونف، ۱۳۶۴: ۱۹۶). خانیکوف^۱ در سفرنامه اش اشاره‌ای بسیار گنرا به نوع ابریشم در گیلان کرده است. او می‌گوید: «صنعت تولید ابریشم که من فرصت مطالعه‌ی آن را در مشرق زمین، از سمرقند تا ایالات قفقاز، دشتم از توانهای دیوین به سغدیان و مناطق میان آمودریا، سیردریا، قسمتی از افغانستان، خراسان، گیلان ... راه یافته است.» (خانیکوف، ۱۳۷۵: ۹۸)^(۵).

در ضمن خودزکو اشاره می‌کند، انواع مرکبات از نارنج گرفته تا لیمو، بادرننگ و سایر تیره‌های این خانواده، در بغستلهای گیلان و در ساحل دریا در هوای آزاد می‌روید. هر چند مرکبات در گیلان از لحاظ تنوع تیره‌ای به پای مازندران نمی‌رسد. با این حال در این الملت، یازده تیره مرکبات را می‌توان بازشناخت.

1. Nicolas de Khanikoff

همچنین وی انواع میوه‌هایی، از قیل: گلابی، زگیل، انار، گردو، فندق، سیب، انواع آلو... را بر می‌شمارد (خودزکو، بی تا: ۵۸ و ۵۹).

۲. صنعت

سرزمین گیلان به لطف طبیعت مستغنی خود، بی تردید یکی از غنی‌ترین بخش‌های کرانه‌ی دریای خزر است. گیلائی‌ها با مباحث تلم، همواره از این سخن می‌گویند که فرآورده‌های سرزمین زرخیزشان، نه تنها نیازهای داخلی آنان را مرتفع می‌سازد، بلکه قادر است بزرگانان دیار دیگر را نیز نیکبخت و ثروتمند سازند. خودزکو می‌گوید که گیلائی‌ها در این مدعا صادق‌اند و در واقع به برکت همین فواوانی بی‌حد بوده است که آنان موفق شده‌اند طی قرنهای متمادی در این سرزمین با استقلال زندگی کنند (همان جا: ۹۱). اما غنای سرزمین و زرخیز بودن آن، دلالت بر وجود صنعت پیشرفته و امکانات تولیدی نیست. گیلان با شرایط آن روز در عرصه‌ی امکانات صنعتی به نظر می‌رسد، در مرحله‌ی بسیار ابتدایی بوده است.

خودزکو تولیدات کارخانه‌ای (صنعتی) یا منابع دستی مردم گیلان را بر می‌شمارد. قبل از ورود کالاهای خارجی مردم این سلمان از پوشاکی استفاده می‌کردند که در کارگاههای محلی شان فراهم می‌آمد. ولی این کالاهای بومی هم اکنون قدر به مبارزه با فرآورده‌های ارزان قیمت کارخانه‌های اروپایی نیست، تا آنجا که تولید صنایع محلی به شکل روز افزونی رو به کاهش و انحطاط نهاده است.

زنان روستایی در ارتفاعات گسکر و شفت و سایر ولایات کوهستانی این ایالت به بافت نوعی پارچه پشمی ضخیم مشغول‌اند، که با دوام و نفوذناپذیر و متناسب با مقتضیات اقلیم این سلمان است. زنان روستایی دشت‌های پست، نوعی پارچه‌ی کتانی و پنبه‌ای می‌بافند که محکمتر از چیت هندی نقشدار اروپایی است، ولی از لحاظ زیبایی نقش، به پای آنها نمی‌رسد. حریر کارگاههای داخلی گیلان با ظرافت و دقت بیشتری از پارچه‌های مشابه خود در اروپا بافته می‌شود.

در گیلان هیچ کارخانه‌ای که به مقیاس بزرگ، مجهز باشد، وجود ندارد. هر کس در خانه‌ی خود غالباً به حساب خود کار می‌کند. عمده‌ترین انواع تولید پارچه‌های لویشمی به قرار زیر است:

۱. قصب، ۲. لنگک، ۳. پرده دارایی، ۴. بقچه، ۵. ایجه، ۶. توی دوشک، ۷. دارایی، ۸. کورشاق، ۹.

گنجینه.

بنا به نظر خودزکو، فرآورده‌های صنعت گلدوزی در رشت خواهان زیادی دارد و در تمامی ایران به قیمت مناسی فروخته می‌شود (همان‌جا: ۹۳-۹۱).

صنعت روغن کشی در منطقه‌ی رودبار رواج داشت. شیوه‌هایی که برای کشیدن روغن از زیتون به کار می‌رود، بسیار ساده است. زیتون را پس از آن که کاملاً رسید، می‌چینند و چند روز در سایه نگاه می‌دارند، به مجرد این که سطح خارجی دانه‌های زیتون شروع به چین و چروک خوردن کند، آنها را در دیگ‌های مسین می‌ریزند و با آتشی ملایم نفت می‌دهند. زیتونی را که به این ترتیب بر اثر عمل حواری نرم شده است، در کیسه‌هایی از کتان ضخیم جای داده و آنها را یک به یک در بین دو سنگ آسیاب روغن کشی قرار می‌دهند، بدین شیوه است که روغن حاصل می‌شود (همان‌جا: ۸۹ و ۹۰).

۳. تجلوت

۳-۱. راه

یکی از بسترها و زمینه‌های مهم توسعه‌ی تجاری، راه است و امروزه اهمیت این موضوع بر کسی پوشیده نیست. عدم دسترسی آسان به منابع و نبود راههای مواصلاتی، اعم از زمینی، هوایی، هوایی، ممکن است یک کشور را به‌ویژه از نظر اقتصادی و تجاری در حلت شدید انزوا قرار دهد، یا برای تولید و امکان تبادل تجاری هزینه‌ی گزافی را تحمیل کند. تقریباً تمامی جهانگردان روسی به موضوع راه توجه زیادی کرده‌اند و آن را نقطه‌ی مرکزی و محور اصلی تجارت قرار داده‌اند. گرچه سرزمین گیلان از این جهت نیز، یعنی امکان ارتباط برقراری با سایر ایالت‌ها و حتی کشورهای دیگر موقعیت مناسبی داشت، ولی توسعه‌ی جاده‌ای و امکانات مربوط به آن در حداقل وضعیت بود. به نظر آنان، تنها راه تجاری با کشورهای خارجی (روسیه) راه دریایی بود. ولی ارتباط این ایالت با سایر ایالت‌های داخلی از راههای شنی، کوهستانی، جنگلی و حیثاً باتالاهی (گلی) صورت می‌گرفت (فیورکف، بی تا: ۱۱۸؛ خایکوف، ۱۳۷۵: ۱۷۸؛ ملگونف، ۱۳۶۴: ۱۸۴)، (خودزکو، بی تا: ۱۰۶ -

۳-۲. صادرات و واردات

آنچه از طریق گیلان به خارج صادر می‌گردید، عبارت بود از: مازو، خشکبار، خمخلات، پارچه‌های پنبه‌ای بافت داخل ایران ... که به روسیه می‌فرستادند. در مقابل کالاهایی که عمدتاً از روسیه وارد گیلان می‌شدند، شامل میله‌های آهنی، فرآورده‌های نفتی، چوب به صورت الوار، چرم دباغی شده، قند، چای، چلن، پارچه‌های پنبه‌ای متقوش، کاغذ، صنلوق‌های رنگ شده، سرویس‌های چای خوری سماور، لیوان (خودزکو، بی تا: ۱۰۵ و ۱۰۶).

مناسبات تجاری ایران و روسیه، به ویژه از نیمه‌ی دوم قرن هفدهم، توسعه‌ی چشمگیری داشته است. از آنجایی که روسیه برای راه‌اندازی صنایع نساجی نیاز به مواد خام اولیه‌ی آن داشت، ضرورت داشت آن را وارد کند؛ لذا تجار روس علاوه بر خریداری ابریشم خام از گیلان، پنبه، دیبا، پارچه‌های ابریشمی و پشمی نیز وارد می‌کردند. همچنین محصولات دیگر، از قبیل: برنج، میوه‌جات، ادویه‌ی هندی از گیلان به روسیه صادر می‌شد. در مقابل، گیلان از روسیه، کالاهایی از قبیل: آهن، چوب، بلور، فولاد، مس، قلع، سرب، انواع پوست حیوانات را وارد می‌کرد (عبدالله یف، ۱۳۳۶: ۲۸ و بعد).

فیودور کوف صرفاً به راه‌های تجاری ایران و روسیه اشاره می‌کند و اهمیتش را یادآور می‌شود. ولی راه ارتباطی از هسترخان (آسترخان) به بندر ایوانی را بسیار مهم می‌شمارد، اما به نوع کالاهایی که از این طریق تبادل و داد و ستد می‌شد، اشاره نکرده است (فیودور کوف، بی تا، ۱۸). خانیکوف برای در یی خزر، به دلیل حمل کالاهای روسی و سهولت در امر تجارت، بسیار ارزش قایل است (خانیکوف، ۱۳۷۵: ۱۴۸). کاتف بدون اشاره به نوع کالای مورد تجاری به نقش ارتباط بزرگلی ایران (گیلان) و روسیه (هسترخان) اهمیت زیادی قایل است (کاتف، ۱۳۵۶: ۱۶). بازارهای داخلی بر آن بوده است تا نیازهای ضروری مردم را برآورده سازد. از این رو، نوع کالاهایی که به ویژه در گیلان تولید می‌شد، مورد داد و ستد و فروش قرار می‌گرفت و از جمله: انواع ملهی، پزندگان گوشتی، زیتون، روغن زیتون، انواع میوه، صابون، لباس‌های دست باف، پیله‌ی ابریشم، انواع پارچه... (خودزکو، بی تا: ۱۰۰)

خودزکو اشاره می‌کند، آنچه بازرگان ایرانی در سال ۱۸۴۰ میلادی وارد گیلان کرده‌اند، چیزی نزدیک به ۶۰ هزار تومان از فراورده‌های داخلی بوده است. که هر گاه آن را به واردات انگلیس و روسیه بیافزاییم، مبلغی در حدود ۳ میلیون فرانک خواهد شد. مقایسه‌ی این رقم و رقم صادرات، مبلغی معادل ۹/۲۴۲۵۱۲/۵ فرانک

مازاد نشان می‌دهد، که نصیب تولید کنندگان گیلانی گردیده است. حال اگر مبلغ $2/554/775$ فنانک مالیاتی را که ایالت گیلان سالانه به خزانه شاهی می‌پردازد از رقم درآمدها، کم کنیم، باز در حدود ۷ میلیون فرانک هر سال در گیلان پس لداز می‌شود. (همان جا: ۱۰۷).

۳-۳. پول، اوزان و مقدار

در ایران فقط پنج نوع سکه وجود داشته، یک سکه از طلا، دو سکه از نقره، دو سکه از مس. از زمره‌ی خلعات بی‌شماری که شهنشاده، عباس میرزا به ایران کرد، قبول نظام اعشاری در ارزش پول ایران بود که از آن پس در سراسر ایران رایج شد. دینار با ارزش صوری، مبنای محاسبه شد. یک «صاحبقران» یا «هزار دینار» ارزشی معادل هزار دینار داشت. پس از آن ده صاحبقران، که سکه‌ای از نقره، و تومان، که سکه‌ای از طلاست و معادل $12/5$ فرانک فرانس، و بالاخره «پناباد» که از نقره و نصف صاحبقران است، هر پناباد به ۱۰ شاهی تقسیم می‌شود، که سکه‌ای است از مس و شاهی خود به دو «قره پول» تقسیم می‌شود که باز از مس است. دو قره پول مسلوی است با یک «صناری» و دو «صناری» با یک «عاسی». صنار دارای ارزشی فرضی است و هیچ سکه‌ای به این نام وجود ندارد (همان جا: ۹۶).

بخلاف پول، اوزان (سنگ‌ها) در گیلان و سایر ایالت گیلان تحت ضابطه در نیامده است و بر حسب نواحی مختلف متغیر است. هر من تبریزی به هزار مثقال تقسیم می‌شود. هر من شاهی در واقع معادل $7/5$ کیلوگرم است. هر خروار معادل ۵۰ من شاهی و یا ۱۰۰ من تبریزی است. در سراسر ایالت شمالی ایران، اوزان روسی به خصوص «گراوانکه» رایج است، که اندکی کمتر از نیم کیلو است. در گیلان برای اندازه‌گیری حجم، ظرفیت واحدی وجود ندارد و مایعات و غلات و از این قبیل را با واحد اندازه‌گیری می‌کنند. برای تعیین وزن فزات بهدار، مثقال به کار می‌رود که خود به چهار نخود تقسیم می‌شود و برای تعیین وزن سنگ‌های قیمتی، مانند فرنک از واحد قیراط استفاده می‌شود. هر قیراط معادل چهار نخود است. مقیاس طول در گیلان، ذرع شاهی و برابر با ۹۶ سانتی متر فرانسوی است (همان جا).

نتیجه

پژوهندگان غربی یا جه‌نگردان در این مقاله، با هر تئیتی که وارد سرزمین گیلان شده باشند، لما گوارش‌های تقریباً کاملی از وضعیت زندگی مردم گیلان در همه‌ی ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، حتی

معماری، به دست داده‌اند. با توجه به نبود آثار مکتوب و ضعف تاریخ نگاری از سوی ایرانیان در آن شرایط خاص، این منابع، یعنی سفرنامه‌های جهانگردان روسی، به عنوان جانشین مواد تاریخی مکتوب و اطلاعاتی مفید و با اهمیتی می‌تواند باشد.

یادداشت‌ها

۱. جهانگردان روسی در این تحقیق عبارت‌اند از: ملگونف، خانیکف، کاتف، نیکیتین، فودورکف و خودزکو.
۲. الکساندر خودزکو / شودزکو، در سال ۱۸۰۶ میلادی در کرزیویچ لهستان به دنیا آمد. او در سال ۱۸۳۰ میلادی با عنوان کسول روسیه در رشت در زمان سلطنت محمد شاه قاجار حکومت می‌کرد.
۳. گریگوری لژیانویچ ملگونف، در بین سالهای ۱۸۵۸ میلادی و ۱۸۶۰ میلادی از سواحل جنوبی دریای خزر دیدن کرده است.
۴. فدت افاناس یویچ کاتف، بازرگان روسی که در بین سالهای ۱۶۲۴ و ۱۶۲۳ و در زمان سلطنت شاه عباس اول به ایران سفر نمود.
۵. نیکیتین از خاورشناسان روس و از نجای پتروگراد و از کارمندان وزارت خرجی روسی تزلری در ایران، بین سالهای ۱۹۰۹ و ۱۹۱۱ میلادی از ابتدای مشروطیت تا استغای پهلوی اول بوده است.
۶. نیکلای ولادیمیرویچ خانیکوف جغرافی‌دان روسی و سرکسول روسی تزلری در تبریز بود که در بین سالهای ۱۸۵۸ و ۱۸۵۹ میلادی به ایران سفر نمود و با مسقرت به شهرهای مختلف، به مطالعه‌ی دقیق روی اوضاع سیاسی، اجتماعی و جغرافیایی ایران پرداخت.

منابع و مآخذ:

۱. پورداوود، ابراهیم (۱۳۷۷): *یئنه‌ها*، جلد اول، تهران، انتشارات لساظیر، چاپ اول.
۲. *خاطرات و سفرنامه موسیوب نیکتین* (۱۳۵۶): ترجمه‌ی علی فره‌وشی، تهران، نشر کانون معرفت، چاپ دوم، ۲۵۳۶ ش.
۳. خلیکوف، نیکلای ولادیمیروویچ (۱۳۷۵): *سفرنامه گزارش سفر به بخش جنوبی آسیای مرکزی*، مترجمان: دکتر اقدس یغمایی، بوالقاسم بی‌گانه، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ اول.
۴. خودزکو، لکساندر (بی‌تا): *سرزمین گیلان*، ترجمه‌ی دکتر سیروس سهامی، تهران، انتشارات پیام.
۵. راینو، هل، *دارالمرزگیلان* (۱۳۵۷): ترجمه‌ی جعفر خلمی زاده، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
۶. *سفرنامه کتف* (۱۳۵۶): ترجمه‌ی محمد صادق همپوفرد، تهران، انتشارات کتابخانه ملی ایران، ۲۵۳۶ ش.
۷. *سفرنامه ملگونف به سواحل جنوبی دریای خزر* (۱۳۶۴): ترجمه‌ی مسعود گلزاری، تهران، انتشارات دادجو، چاپ اول.
۸. عبدالله یف (۱۳۳۶): *عبدالله تاریخ ایران*، ترجمه‌ی غلامحسین متین، تهران، انتشارات سلره.
۹. مکری، چارلز فرانسیس (۱۳۵۹): *سفرنامه‌ی شمال*، ترجمه‌ی منصوره اتحادیه (نظام مافی)، تهران، نشر گستره.